

Димитър Кенанов (В. Търново, България)

ЗА ЛИТЕРАТУРНИЯ ЖИВОТ НА ЕДНА ЕВТИМИЕВА ТВОРБА („ЖИТИЕ НА ИЛАРИОН МЪГЛЕНСКИ“)

В старата руска литература от XV до XVIII в. вниманието към творчеството и идеите на Патриарх Евтимий Търновски е последователно и дълготрайно. „Житие на Иларион Мъгленски“ се привлича при съставянето на Руския хронограф, редакция от 1512 г., а чрез него — в Западноруския хронограф, Никоновската летопис. Част от същия житиепис се внася в антихусистки трактат. Тези въпроси бяха разгледани в статията ни „Съдбата на Евтимиевите съчинения в древноруската литература“ (Старобългаристика, 1984, кн. 1). Наличието обаче на нов изворов материал налага изследването да бъде продължено, като се изясни мястото на Евтимиевата творба в развитието на антиарменския полемичен цикъл, в състава на „Азбуковника“, в Месецослов с проложни жития, в „Кирилова книга“, в ръкописния труд „За двете естества Христови“ от XVIII в.

В глава X от „Житие на Иларион Мъгленски“ след завършилото победно прение на епископа с еретичите армени Патриарх Евтимий споделя интересно твърдение за византийския император Мануил I Комнин (1143—1180), който бил заплетен в мрежата на неправославните възгледи: „Толко бѣи ѿны възмиглан быша ересѣ, ѿкоже и крѣвь Мануилоу, царю Гръцьскому, въ малѣ не ѿпасти ѿт благочѣстныѣхъ нашеѣ вѣры, аще не блаженнымъ Нладѣиномъ оукрѣплен бѣ дѣвматскимъ словесы и оутвърждень, и нечестное ѿнѣхъ велѣнїе срѣдѣца его далече нѣгдѣ прогна, православіа же сѣма въ немѣ оуглави¹.“

За нас е неизвестен прекият източник на тези вести². Но очевидно тук Евтимий Търновски предава целенасочен отглас на византийски обществени

¹ Kalužniacki, E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901, London, 1971 (Introd. — Iv. Dušev), s. 52. Нагагък — (ЕК).

² Вж. Кенанов, Д. Литературные источники „Жития Илариона Мегленского“ Евфимия Търновского. — Старобългаристика, 1980, кн. 4, с. 85. Към изворите, използвани за съставянето на увода към Иларионовото житие (ЕК. 27), се включва и „Слово към цар Константин по случай 30-годишнината от неговото възцаряване“ на Евсевий Памфил (Кесарийски): „Он (бог) позволил всем людям в настоящем веке заранее видеть начало лучшего, будущего; ибо учил, что жизнь божественная действительно выше века настоящего, и что ревностным подвижникам уготованы в ней превосходнейшие блага, что поживши воздержано и благочестиво отсюда перейдут и переселятся к лучшему“. Сочинения Евсевия Памфила. Т. 2. СПб. 1849, с. 368. Гръцки текст — Heikel, I. A. Eusebius Werke, B. I. Leipzig, 1902, S. 209.

среди спрямо водените преговори от царския двор на Мануил Комнин с Нерсес и Григорий — арменски католикоси (вселенски патриарси)³.

Както се знае, политически и религиозни разногласия между Византия и арменската народност общност довеждат постепенно до обявяване на арменското християнско вероизповедание за неправославно и до съчиняване на груби измислици за догматиката и обредите в средновековната арменска църква⁴. Важна роля в процеса на раздалечаването има Халкидонският събор през 451 г. Присъстващите 150 църковници приемят правило 28, където се признава върховното право на Новия Рим (Константинопол) да ръкополага митрополитите от Понтийския, Азийския и Тракийския диецез и епископите на инородците (*βαρβαρικοῦ ἐπίσκοποι*) в същите области. Като следствие от това решение според Н. Адонц завинаги се отнемат патриаршеските пълномощия на Ефеския и Кесарийския църковен престол: „На этом основано и отрицательное отношение армян к халкедонскому собору; разрыв произошел на иерархической почве, а не на догматической, как представляют дело позднейшие источники.“⁵

Възникналите спорни проблеми подробно се разискват в писмените изяснения на арменските духовни предводители Нерсес Католикоси (ок. 1098—1173) и неговия брат Григорис. Следовник на двамата католикоси оставя съчинение под заглавие „Переписка между греческим императором Мануилом и святыми кафоликосами армянскими, Нерсесом и Григорисом, касательно соглашения в вероисповедания“⁶. Отначало е обяснено как се стига до започване на помирителните преговори. През 1165 г. в град Маместия архиепископ Нерсес се среща с протостатор Алексей, зет на император Мануил Комнин. След този разговор Нерсес написва „Изповедание на вярата на арменската църква“ по въпроси, поставени от Алексей. Тук, както и в по-сетнешния си отговор на първото Мануилово писмо, с достоинство Нерсес защитава догматиката на официалната арменска църква и оборва обвиненията за отклонения от християнските канони.

Нерсес намира за правомерен верския възглед за „единната“ и „съединена“ природа на Исус по аналогия с психофизическото единство при човека (срв. „Житие на Иларион Мъгленски“, ЕК. 44—45): „Мы полагаем едино естество в Иисусе Христе, не вследствие смешения, как думал Евтихий,

³ Martinov, I. *Annus ecclesiasticus graeco-slavicus*. Bruxellis, 1864, p. 256—ASS, Oct. t. 11. Запазените средновековни документи са преведени от Худобашев, А. И. Исторические памятники вероучения армянской церкви, относящиеся к XII столетию. Перевод с армянского. СПб, 1847. Никита Хоннат в своята „История“ премълчава за водените преговори на Мануил Комнин. Византийският историк потвърждава арменския източник само в свидетелството, че преди смъртта си императорът приема монашеството. За нас са важни и следните подробности: Мануил умее да реди „красноречиви послания“ и „огласителни слова“ (селенци). Той стига дори до „преизтълкуване“ на някои православни догмати. Предлагал да се махне анатемата в „чине оглашения“ относно мохамеданския възглед за бога: „Что „он и не родил и нерожден“ и что он есть олошфиро (т. е. вседоконный)“. С това название Мохамед изразявал едноличността на бог в противовес на християнското учение за св. Троица. Цит. по: Византийские историки. Никита Хоннат. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. Т. 1 (1118—1185). СПб, 1860, с. 272, 276, 285. Превел проф. В. И. Долоцкий.

⁴ Худобашев, А. И. Исторические памятники... с. V, VI.

⁵ Адонц, Н. Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе Нахарарского строя. СПб, 1908, с. 359 (=Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. 11). След IV вселенски събор се засилва ламтежът на Византия за тотално идеологическо и политическо надмощие в света: „Не ограничиваясь этим константинопольские патриархи стремились подчинить себе и другие патриаршества или выдвинуть верховенства своего престола. В 558 году Иоанн Постник принял торжественно титул вселенского патриарха. Таким образом, церковь не отстала от светской власти и, проникнутая теми же единодержавными тенденциями, добилась концентрации власти в лице константинопольского патриарха именно при Юстиниане“ (пак там). Срв. История армянского народа. Ч. 1. Ереван, 1951.

⁶ По превода на руски език от Худобашев, А. И. Исторические... с. 119.

но на основании слов Кирилла Александрийского, который в книгах Возражений своих против Нестория говорит: „едино естество в Слове воплощено, как отцы наши разумели“; под отцами же он разумеет Афанасия с другими до него бывшими.⁴⁷

По-нататък се обосновава вбиването на гвоздеси при направата на кръстове от дърво (срв. ЕК. 48): „Писано также, что мы все вообще *кресты* соединяем гвоздями, но и это несправедливо; ибо те из них, которые составляются из твердых тел, как то: серебрянные, золотые и тому подобные, как скоро не слагаются из двух частей, гвоздями у нас не соединяются. Но деревянные кресты, состоящие из двух частей, необходимость велит укреплять гвоздями, да бы части их не распались от ветра, или от других причин, как и самый первоначальный крест, на косм пригвожден был Иисус Христос, полагается состоящим из двух, одна на другой лежащих частей, да бы мог он удержаться на себе тело и не разрушиться.“⁴⁸

Нерсес не отстъпва и по спора за прибавката към формулата на „трисветата песен“ (срв. ЕК. 45): „Также и о Трисвятом пении писано, что мы прибавляем в оном „распятый“. Конечно, если бы мы, Армяне, Трисветое пение сие воспевали к Трисвятой Троице, как делаете это вы, Греки: то злое и глубочайшее заблуждение было бы присовокуплять слово: „*распятый*“. Но мы к одному лицу Сына поем сию песнь, и ради величайших благодеяний, Им нам оказанных, относим к Нему слова: „Боже и крепкий, и бессмертный, плотню распятый за ны, помилуй нас.“⁴⁹

Несдържано негодувание обзема Нерсес, когато заговорва за обвиненията относно произхода на поста „Арачаворк“ (или „Арцивурций“): „Вы относите его к памяти некоего Сергия волхва, имевшего при себе осла и пса, как слышались вы от отступников веры нашей, насаздавших вам разные о нем басни, приспосабливаемые лжи. Воспоминание о таком Сергии у нас вовсе не существует, гораздо меньше, чем об существе, именуемом Химерою; ибо сие последнее хоть существования не имеет, за то носит хотя одно наименование.“¹⁰

След тези показателни разсъждения арменският църковник подробно разяснява появата на обряда (срв. ЕК. 49 – 50): „Сей пост называется Арачаворк, „*предшествующий*“, потому что он есть из первых, установленных в Армении, и — причина его установления была следующая: Когда св. Григорий, Просветитель наш, изведен был из ямы, в которой несколько времени содержался, и царь Армянский Тиридат, наказанный от бога обращением его в образ свинной, и все вельможи его и войска, одержимые злым духом, искали у него исцеления; тогда св. Проповедник установил для всех вообще пост, воспретив в продолжении пяти дней вкушать какую либо пищу по примеру Ниневитян. Чрез это последовало им исцеление (...) Тогда же найдено было приличным, сей пост, чрез которой Армяне увидели свое спасение, содержать в одно время с постом, установленном для Ниневитян, которым сии последние избавлялись от угрожавшей смерти, и который содержат и поныне народы Сирийские и Египетские.“¹¹ Нерсес Клаенски признава

⁷ Худобашев, А. л. Исторические... 136—137. За еретиците Несторий и Евтихий вж. Куев, К. Иван-Александровият сборник от 1348 г. С., 1981, 376—377.

⁸ Худобашев, А. л. Исторические... с. 140.

⁹ Пак там, с. 141.

¹⁰ Пак там, с. 150. В друг отговор Нерсес възпроизвежда клеветническата според него легенда за Сергиевия лес, който „куда бы он (Сергий) ни отправлялся, предвозвещая приближение его, да бы из всех мест люди выходили ему на встречу, то по имени пса его, так как он предшествовал ему, говорят они, наименованъ имъ и пост“. Худобашев, А. л. Исторические... с. 208. Срв. „Житие на Иларион Мъгленски“ (ЕК. 50—51).

¹¹ Худобашев, А. л. Исторические... 151—152.

още едно тълкуване за названието и завършва с клетвено уверение, че няма други причини за установяването на „Арачаворк“: „Если пост сей называється также и Сергиевским, то никак да не приводится в заблуждение подобною одноименностию. Ибо св. Сергий, коего память празднуется в сие время, был благоверный князь в Каппадокии в царствование Константина Великого и сыновей его. Он, подвергшись гонению, когда воцарился безбожный Иудийан, удалился в Персию к царю Шабуху. Успев там обратить многих из войска в веру христианскую, Св. Сергий с сыном своим принял мученический венец от того же самого персидского царя Шабуха. Так как теперь день преставления его приключился в 30-е число января месяца: то и установлено праздновать память его в день субботный после поста Арачаворк, подобно тому, как и память св. Феодора (Тирона) празднуют все церкви в конце первой недели Четырехдесятницы.“¹²

Изредените дотук отговори на Нерсес опровергават византийските обвинения за вероотстъпничество, които се прокарват и в житието на Иларион Мъгленски чрез „Паноплия догматики“ на Евтимий Зигавин. Фактичката неотстъпна твърдост и идеологическите гледища на арменския духовен водач обаче не довеждат до прекратяване на преговорите от страна на Мануил Комнин до неговия жизнен край. Малко преди смъртта си през 1180 г. императорът приема монашество¹³. След това според автора на историческото съчинение идват „смутни времена“, „благоустройство“ вовсе прекратилось и три года уже со дня на день возрастают раздоры“¹⁴.

Сигурно дипломатическата линия на Мануил не допада на официозните православни ревнителци, за които влиянието и догматите на Константинопол трябва да са общопризнати по света. Тези среди вероятно прекратяват проточените преговори и тогава определено прозвучава твърдението за възможното отпадане на императора от „благочестивата вяра“, за което споменава Патриарх Евтимий Търновски.

* * *

Като изпълнява класовите си охранителни функции в средновековна Русия, господстващото духовенство влага много сили в борбата срещу ересите. От XIV до XVIII в. в ръкописите се четат полемични творби срещу арменоверието и в някои от тях пряко или косвено се привлича Иларионовата житиепис на Евтимий Търновски. В тези изпълнени с омраза редове обикновено не става дума за привърженици на староарменската църква с нейното учение за едноестеството на Христос, заради което в края на VI в. настъпва разрывът на Армения с византийското православие¹⁵. Така например по време на епископ Яков (1386—1392) в Ростов изповядва еретикът Маркиан, назован „армяновер“ в печатното житие на Яков. Всъщност волнодумникът отричал култа към иконите и догмата за св. Троица (антитриунитаризъм). Ето защо правилно е тук да видим онази практика, изпитана във Византия и България: „Маркиан и ему подобные обвинялись церковниками XIV в. в

¹² Худобашев, А. А. Историческое... с. 152.

¹³ Според арменския историописец в последния си час Мануил се обръща към дворцовото си обкръжение: „Теперь отыдите от меня все блестящие золотыми одеждами, пусть окружают меня братья, соизвоки мои с пением псалмов“ (по Ал. Худобашев, с. 278). Както е известно, през IX в. от Константинопол тръгват ред посланически мисии, които се ръководят от философа — славянския първоучител Константин-Кирил. И сега, преди началото на политическия диалог, Мануил Комнин и патриаршната изпращат при Нерсес „некоего философа по имени Феорнана“, който провежда дълговеменни събеседвания (по Ал. Худобашев, с. VIII).

¹⁴ Худобашев, А. А. Историческое... с. 280.

¹⁵ Клибанов, А. И. Реформационные движения в России в XIV — первой половине XVI вв. М., 1960, с. 164.

армяноверии по принципу подведения под ту или иную исторически известную ересь враждебного им учения, чтобы подавить это учение новыми гонениями и все тяжестью староцерковно-исторической традиции.¹⁶ Към митрополит Киприан не по-късно от 1382 г. се обръща с питания в писмо ученикът на Сергей Радонежки — Афанасий от Ростов, който става игумен на манастира в Серпухово¹⁷. В отговора си „Ко Афанасію, вопрошеному о нѣконхъ потребныхъ вещьхъ“ „киевскіят всеруски“ митрополит — Евтимиев съратник и следовник, изписва своята еднозначна присъда и заклеймява в духа на каноническите правила: „Арменская же ересь гнуснѣшии паче всѣхъ ересей; сего ради не достойтъ православному хрстіянину ни единоже общение имѣти съ нимн, ниже въ праздничны дни, ни пакы въ постныя припускати къ собѣ, ниже къ церкви, такожде ниже дружбы имѣти съ нимн, занеже въ правнахъ пишеть: „яко аще епископъ, ни презвитеръ, ни дьяконъ, ни кто отъ причетныхъ къ священному причту помолнеть внуть церкви ни кромъ церкви, съ еретникомъ, яко съ вѣрнымъ, да нзвержется, аще ли же мнрскій человекъ есть, да отлучнтся“ (апост. прав. 45)¹⁸.

През 1493 г. по заръка на свещеноинок Досотей (Доситей), който се намирал в Новгород, за Соловецкия манастир се завършва изготвянето на ръкописната книга „Кормчая“. Името на Доситей е поставено в монограм и е част от приписка с историко-библиографско съдържание¹⁹.

В този ценен паметник се вмястват 4 послания на митрополит Киприан и свързаният с него Списък на руските градове²⁰, където се изброяват български поселения. Между тях е престолният град Търнов, в който лежат мощите на възславената от Евтимий св. Петница (Петка Епиватска): „А се имена всемъ. градомъ, рускомъ земан. банжнимъ.

На Доунай. Вндычевъ градъ в седмн стѣнахъ каменныхъ. Мдинъ. а вѣноуу странѣ Двинаѣ. Терновъ и тоу лежить стаа Патница. а по Доунаю. Дрествнннъ. Дичнннъ. Кнаѣа. а на оустѣ Доунаѣ. Новое село. Аколажра. а на морѣ. Карна. Баварна. а на сен сторонѣ Двинаѣ//на оустѣ Днестра над

¹⁶ Клибанов, А. И. Реформационные... с. 165.

¹⁷ Пак там, с. 161.

¹⁸ Русская историческая библиотека, т. IV. СПб, 1880, 250—251. Правило 45 на апостоли, вж. Бенешевич, В. Н. Древнеславянская Кормчая XIV титулов без толкований, т. I.

СПб, с. 72: МѢ. Спспъ. ли поп. ли днаконъ. съ еретикы помолнѣвъ са, тѣкмо. да отлучнть са аще ли повелѣвъ нмъ бодѣтъ, яко причетникомъ дѣнствовати чѣто. да нзвержеть са.“ Трулскіят VI вселенски събор от 691 г. признава за канонични и включва в официалното издание църковно право 85 предписания от „Правила на Апостолите“ (Κανόνες τῶν ἀποστόλων) — писмен паметник, възникнал не по-рано от IV в. според Павлов, А. Л. Ст. Курс церковного права. Сергиев Посад, 1902, 48—51.

¹⁹ ГПБ — Ленинград, Солов. 412(858). Кормчая от 1493 г., полуустав, 4°, Вж. Порфирьев, И. Я., А. В. Вадковскій, Н. Ф. Красносельцев. Описание рукописей Соловецкого монастыря, находящихся в библиотеке Казанской духовной академии, ч. II. Казань, 1885, с. 1. Текста на приписката вж. Розов, Н. Н. Соловецкая библиотека и ее основатель игумен Досифей. — ТОДРЛ, т. 18. М. — Л., 1962, 297—298. Срв. Лихачев, Д. С. Соловки в истории русской культуры, и Розов, Н. Н. Соловецкая библиотека. — В: Архитектурно-художественные памятники Соловецких островов. М., 1980.

²⁰ Вж. Тихомиров, М. Н. Список русских городов дальних и ближних. — Исторические записки, 1952, кн. 52, 214—239. Срв. Греков, И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой орды. М., 1975, 341—349.

моремъ. Бѣлъгорѡдъ. Черньгорѡдъ. Ідскыи торгъ на прѣствѣ рѣцн. Романовъ торгъ. на Молдовѣ. Нѣмѣць в горахъ. Корочюновъ каменъ. Сочева. Сереть. Бана. Чечкнъ. Коломыа. Городокъ, на Черемошѣ. на Днѣстрѣ Хотынъ. а се болгарскыи. н волоскыи гра^х... (л. 606 а—б).

За бѣлгарската земя и нейната история припомня още и кратката антиеретична статия за Поп Богомил („О Богомиле“)²¹.

На л. 268а—271б се намира полемичното слово „У арменѣхъ“, което е сред прибавените древноруски статии към същинската законодателна „Кормчая“²². Няма строго обособени заглавия на отделните съставки — те се открояват единствено с киноварния цвят на буквите си. *Начало*: „Колн былъ

своръ. Э. тогда армене не оутагли на своръ. н рѣкан нмъ хрстѣане. Оуже втлоченн ес(те) вт(ъ) нас(ъ)“ (л. 268а). Следва легендата за Мохамедовия проповедник Халепа и неговите съвети, някои от които са противоестествени. Не се подчертава като втора, вътрешносъставна част текстът, който се чете подир изречението: „Се арменская ересь. н безуміе нх“ (л. 269а). В развоя на антиарменския цикъл този текст се обособява със свое подзаглавие, дори се разширява, както ще видим, под въздействието на хронографските Иларнонови прения. Впрочем в тази втора съставка на словото се изяснява произходът на поста „Арцивурций“. Арменското название на култа е последвано със славянското му значение и по-късно оттук това лексикографско пояснение попада в „Азбуковника“ (XVI в.). За възникването на поста „Арцивурций“ за източник в сказанието се сочат „божествените книги грѣцки“. Освен това не се споменава името на арменския учител Сергей, както е при Патриарх Евтимий. Поради важноста на тази втора съставка на словото за целите на нашето изложение предаваме текста (л. 269 а — б): „В недлю фарнѣа н мытара постать с(а) за сю вноу^у ѡкоже прѣахомъ вт стѣхъ вщѣ. н вт бжствныхъ книгъ грѣцскихъ. слово вблнчающе нхъ ересь н безумне. ѡкоже нменочють оу ннхъ недлю зарн-свев. н мытарев. нхъ ѡзыкомъ. арцнурцев. арцн же о ннхъ оучтель.

²¹ Най-напред по сборник от XVI в. тази статия публикува Калайдович. К. Иоанн Ексарх Болгарский. М., 1824, с. 100 („О Богомилъ попѣ, нже блажняше ся о крестѣ Хрстевѣ“). И. И. Срезневский отпечатва преписа по Кормчая от Соловецкият манастир, 413(1056), XV в., л. 356. Срезневский. И. И. Обзорение древних русских списков Кормчей книги. СПб, 1897, с. 38. Тази творба подробно е изучена и критически издадена от Бегунов. Ю. К. Козма Пресвитер в славянских литературях. С., 1973, 50—53, 421—424. Неизвестен препис се намира в Олонекския сборник от 1636—1637 г., ГПБ — Ленинград, О. XVI. 1. Сборникът съдържа „Азбуковника“ от втората половина на XVI в. Л. 1296—130а: „У богомиле ереси.

Нач.: „В лета правовѣрнаго цря Петра бысть в болгарстѣи землн...“ Край: „Н спроста рѣши вся чюдеса Хсѣа разврати проклятыи Богомилъ паче же рѣци вѣу ненавстникъ н с протчнми нгвми развратнѣкн.“ Срв. Ковтун, Л. С. Азбуковники как памятники книжной культуры. — В: Древнерусское искусство. Рукописная книга, сб. 3. М., 1933, с. 242.

²² Антиарменският полемичен цикъл отсъствува в „Ефремовската Кормчая“ (XII—XIII в.), в „Рязанската Кормчая“ от 1284 г., в „Новгородската Кормчая“ от 1280 г, в „Устюжката Кормчая“ (XIII в.), във „Воскресенската Кормчая“ (XIII—XIV в.). Вж. Срезневский, И. И. Обзорение..., с. 36, 47, 85, 113, 135. Срв. барон Розенкамф. Обзорение Кормчей книги в историческом виде. М., 1829, 252—253; Павлов, А. Первоначальный славяно-русский Номоканон. Казань, 1869, с. 54; Востоков, А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. СПб, 1842, с. 331.

а оурци его. оученикъ пещь. посылаемъ wt него къ своимъ ученикомъ. спн-
сываа свою вѣрв и ересь въ еписколыю. преназываа // на выю его. къ своимъ
оучникъ ѳсв. рнша по градемъ и по вѣсемъ. троужаа са и свершаа своего
вчтла повелѣнїе. лѣтомъ же доволнымъ минѣвшимъ. и посу вѣакомъ извъ-
денв бывше. велнка скорѣь и печаль быс(ть) оучтаю арцеевн. w своемъ
вчнцѣ. оурцѣ ѳсв. и проповѣдааь своимъ оучникомъ постъ. и самъ са постнаъ
тоѣ недан. своего вчнка дѣлаа Оурца ѳа. намъ же предано быс(ть) стѣмн
вщн. да не постнмъ са Оурцевы недан. да не вбрацемъ са съ еретнкн
посташе са.“

В композицията на словото против армените сега идва ред на подза-
главието „А се, втораа ересь арменская“. Поднася се разказът на Давид
Арменин за жената-учител Лин: „ѣже слышан есмы оу Дѣда оу арменина,
ѣкоже быс(ть) въ арменѣхъ. оучитель жена. има еп. аннъ. по нхъ съблзвн
тол(мн) на добродѣтель възвыснаа са. ѣкоже быти ей патрнархомъ. за
превеликю чнстотѣ са. но не пвсти ей до конца быти нмъ въ стѣмн“
(л. 269б). Един слуга на Лин съзнателно си поставя за цел да я изкуси
като мъж. Любовната връзка става явна и виновникът е преследван, за да
не разкаже тайната на Лин: „Wн же из рожки нхъ извѣже и спнъ бывъ.
и шедъ въ грѣчскю земаю. съдъ напнса кннгн. и явлаа нхъ ересь, и оу-
корнзны и посмѣхъ w аннѣ. и w скверны дѣлахъ са“ (л. 270б).

Последната част от полемичното слово повествува за интересно фан-
тастично-битово поверие: „А се нхъ причастїе. советъ о ннхъ (дотук — с
киновар) оудыбанїе к' водѣ. стаа са всѣхъ w полъночн, Шннхъ нхъ како
ты бы ннктож(е) не чюлѣ. не пещь не врѣхнвлѣ. нн кошка. нн корова, нн
конь поржалѣ. нн ворота. нн дверн. нн въ чюжемъ дворѣ нн скрнбан. нн
мышь. нн воробей. нн пещь не срѣвлѣ. нн кашленочулѣ. нн свнснвлѣ. нн рыба
в' водѣ не потепет са. тоже почерети воды. хотѣ бы же оу свонхъ воротѣ
с водою. вже что wt тѣхъ мѣненыхъ трѣснеть. нан вчютнтѣ. и вномоу
проантн вода. и впатѣ оудыбати до свѣта и по многи ночн. вже вды-
баеть. и давоутѣ воды такоевн. потомъ нераднтн чста сѣда...“ (л. 270б).
Край: „А арменинъ аже пондетѣ в нашѣ црковѣ не пвти перестати прн-
немъ. а добра оутра и добры ночн не молви емѣ. Семѣ ж(е) самовнлецъ
стѣй моуж(ь) Сергїн, калоугеръ. Германовъ друуг. како // арменинъ вразн бжїн.
глаумат са правокѣрнымн крстїяны. и поганяють нхъ поущають водоу
проходнѣю на ввошь. дають на блюди. хрстїаномъ“ (л. 271 а—б).

Фолклорните представи са особено осезателни в разказа за удиванието-
причастие и говорят за низови черти в произхода на завършващия тук анти-
арменски цикъл, представен в словото „О арменех“²³. То е приспособено за

²³ Други преписи в Соловецката библиотека се намират в Кормичи 413(1056), XV в., и 414 (477), XV—XVI в. Описание рукописей..., ч. 2, 25—35, 36—50. Вж. Востоков, А. Л. Описание..., с. 331.

делите на официалното духовенство. Естествено е да свържем появата на това съчинение с Новгород. В световни търговски кръстопътища като древния Новгород са намирали горещ възприемателски приют скитащи приказни легенди от близки и далечни земи.

Не по-късно от първата половина на XVII в. към вече разгледаното слово против арменоверието се прибавя откъс-извлечение от „Житие на Иларион Мъгленски“ с част от речта на епископа срещу Арцивурциевия пост. Тая разновидност предлага полемичен сборник от ръкописната сбирка на граф. Ф. А. Толстой²⁴. Оформени са по-различни заглавия на цялото слово и на отделните му вътрешни части. Съдържанието следва обаче текста в Доситеевата „Кормчая“ с малки редакционни изменения, които тук не посочваме:

л. 276б: Глав(а) МН (48). Сказание ѿбличително на арменския ересн. Начало: Коли был собор седмы, тогда армена не втаган на собор, и рекли им Христьяне, вж(е) ѿтлечени есте ѿт нас...

л. 278а: У постѣ арменском.

Начало: А нж(е) ндлю постят сѧ мытарев и Эдрисевев. За сню вннв, ѧкож(е) прнххом ѿт стых ѿтцъ ѿт бжественных кнгъ греческих слово...

л. 278б: Вторга нхъ ересь, ѧже слышан есма в Дѣла арменна.

Начало: ѧко быс(тъ) во арменех вчталъ жена нма ен лнн(ъ), по нх соблазнѧ...

л. 279б — до л. 281а: А се нх прнчастье, совет вдыбанне к водѣ.

Начало: Оутане сѧ всѣх о поношъ. шнхъ нхъ какъ бы ннктож(е) не чюл. ни пес, не брегнѧ.

л. 281а: Глав(а) МФ (49). Ут жтнѧ прпдѧнаго ѿтца ншго. Наарнона епсѧ Мегдинскаго чудотворца, на армены.

Начало: Паки вопрошаю вас армено, чего ради постнте с(а) постъ арцивурцевъ... до... ѧко да еднн(ъ) составше лнжъ багчствено всѧческихъ бѧ восьхвалнмъ (л. 281а). С незначителни промени откъсът е взет от Евтимиевото „Житие на Иларион Мъгленски“ из глава IX (ЕК. 49—51). В наслова съставката „на армены“²⁵ свързва извлечението с предходното „Сказание изболчително против арменската ерес“, като допълва и доизяснява частта „За поста арменски“ с подробности за названия вече учител Сергей и неговия помощник — песа Арцивурций.

За отбелязване е, че Толстовският сборник вмества поредица съчинения на Максим Грек, на когото принадлежи „Слово на арменское зловерѣ“²⁶.

²⁴ ГПБ — Ленинград, Q. I. 225(402), скоропис, нач. на XVII в., 4°, Вж. Калайдович, К., П. Строев. Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в библиотеке графа Ф. А. Толстого. М., 1825, с. 529.

²⁵ Това указание е изпуснато в два преписа, също от XVII в. — М. П. Погодин, 1558 и А. С. Уваров, 456(39). Вж. Бычков, А. Ф. Описание церковно-славянских и русских рукописных сборников Импер. Публичной библиотеки, ч. 1—2. СПб., 1882, с. 171; Архим. Леонид. Систематическое описание славяно-российских рукописей графа А. С. Уварова, ч. I. М., 1893, с. 556.

²⁶ Публикувано в: Сочинения препод. Максима Грека, ч. I. Казань 1894, 136—145.

В отделна група ръкописи вместо „От житие на Иларион Мъгленски срещу армените“ се слагат „Прения на еп. Иларион с манихеи и армени“. Те са взети от Руския хронограф, редакция 1512 г., или от изхождащите от него Никоновска летопис и Западноруски хронограф. От своя страна хронографските „прения“ се основават на Иларионовия житиепис от Патриарх Евтимий.

Новият тип полемичен сборник в антиарменския си цикъл показва отлики с предшественика си (Толстовския ръкопис) не само в заглавията и редакторските промени, но самото повествование на места е разширено с текстъвни допълнения от Хронографа. Тези особености показваме по съдържанието на „Изложение о вере“, ръкопис от Соловецкия манастир, № 319(226), 1638 г., 8°, скоропис²⁷:

л. 270а: (Глава) КН (28). О арменской ереси. В началото има прибавка, която напомня Хронографа:

„Прение на св. Иларион Мъгленски Соловецки сборник, 319(926): с армени“, Руски хронограф, редакция 1512 г.:

Держасте оубо отъ соборныхъ церквенъ предаана до четвертаго собора, нже в Халкндонѣ, потомъ же отвергъше ся отъ соборныхъ цѣрквенъ, налученнъ некоторымъ Еханѣемъ, нже н Мантакунѣи прозванъ бысть, н нже с нимъ сквернымъ ерен, ЕвтиХѣево н Дносковроу злославѣ прѣемше...²⁸

Нсперва оубо арменнъ бяху с нами н в соединенѣи н в православннъ вѣре до стго вселенскаг(о) четвертого собора. нже в Халкндонѣ стхъ отць собравшихся. ХЛ. (630). Потомъ же отвергъше ся от стыя соборныхъ цѣрквенъ н от православныхъ вѣры. впадше въ ерес ЕвтиХеев. н Дносковору... (л. 270а).

След тази добавка соловецкото изложение се ръководи от „Сказание обличително против арменската ерес“ в Толстовския сборник: „Потом же егда бысть стын вселенскнй седмый собор в Никен на укрепленне поклонения чстныхъ иконъ. тогда армене не успѣша на соборѣ, н рекоша им хрѣстннне вже есте отлвченн от насъ“ (л. 270а). В сравнение с Толстовския сборник тук втората вътрешностъставна част на антиарменския цикъл се допълва от Хронографа:

О постѣ арменскомъ дрццвдрцеѣ//

В надлю во(н)же начинается Трнод, тогда же поет(си) прнтча евалгальская о мытадрн н Здрнсье. армене ж(е) тогда постят(ся) постѣ дрццвдрцеѣв. Снце-

²⁷ Вж. Описание рукописей Соловецкого монастыря... ч. I, 1883, 136—145. За написването на антиеретичния свод се имат предвид книги от края на XVI в., печатани във Вилнос (срв. края на 19 гл.: „О исхождении св. и животворящего Духа“). В. М. Ундольски нарича сборника „Литовски Просветител“. Вж. Славяно-русские рукописи В. М. Ундольского, описанные самим составителем и бывшим владельцем собрания... С приложением Очерка собрания рукописей В. М. Ундольского (А. Викторов). М., 1870, 306—308, № 426.

²⁸ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), т. 22, ч. 1 (Хронограф редакции 1512 г.), СПб, 1911, с. 384, гл. 189; ПСРЛ, т. 9 (Никоновская летопись), СПб, 1862, 146—147; ПСРЛ, т. 22, ч. 2 (Хронограф Западно-Русской редакции), Пгр, 1914, с. 178.

вы(я) радн винн. ѿкож(е) прѣахом от вжственого писаннѣ. обанчающе ереси нх и безумне. бысть у ннх учитеа ереси нх именов Сергнѣ арцы; нмѣяше у себя пса зовама Урцы. егда же хотяше принти учитеа нх арцы. в нѣкнн градѣ нан вес. ндѣже живяху ученицы его. и причастницы пагубѣ его. то прежде с(е)бя посылаше пса своег(о) съ епистолюноу. Пес же Урцы прнхоща-ше // от учитеа своег(о) дѣвоаскннмъ дѣнствомъ возвещая прншествене учн-теля своег(о). Онн же егда видяху прѣдреченаго пса прежде единого днн нсхожаху во срѣтенне учтѣа. Нѣкогда ж(е) на таковою скверную службу пс посланъ бысть н от волкъ снѣденъ бысть. на утрне ж(е) прннде учитеа нх арцы и не срѣтоша его по обычаю ученицы его. он же прншед к нмъ і увѣдѣвѣ ѿко не прннде к нмъ вѣстннкъ его пс Урцы. и оскорбн ся зѣло. и посла на взысканіе его. и обрѣтоша точію кости его. и сего радн учтѣа арменскнй Сергн(н) арцы постн(ся) // ндѣлю тѣ. і всемъ ученикомъ своимъ по-вѣлъ постнти ся н сътовати о скончаннн радн пса Урцы во днн урченнннн лѣта. и постѣ арцыурцнневь именовѣ. нам же хрстнаномъ стѣмн оцы пре-дано да не постнмъ ся арцыурцнневы ндѣн. да не съ еретннкн обрѣщемъ ся постяще ся (л. 271б—273а).

В този текст с известни лексикално-синонимни замени върху хронографското прение на Иларион с армените се основава пасажът от „бысть у ннх учитеа с именов Сергнѣ арцы. нмѣяше...“ до „...во днн урченнннн лѣта. и постѣ арцыурцнневь именовѣ“.

Останалите две композиционни съставки на соловецкия полемичен цикъл се гледат по Толстовския образец:

л. 273а: О лнне. вчнтелн. арменскомъ.

Начало: Повѣда Давыд арменннѣ. Бысть рече во арменех учитеа жена именов лнне по нх соблазну. толмн на добродѣтелъ возвысна с(я)...

л. 274б: О арменскомъ дыбаннн. По нашему языку причастне.

Начало: Шнх нхѣ стѣя ся всехъ люденъ в полѣноцн. дыбаеть к водѣ...

Така оформенят воинствуващ цикъл се допълва от споменатите повече „Преннѣ на Иларион с манихеи и армени“ (гл. 29 и 30).

* * *

По преписи от XVII в. са известни група месецослови със синаксарен характер. В тях под дата 21 октомври Летописният разказ за пренасяне мощите на Иларион Мъгленски в Търново е заменен от легендата за Арцивурчиевия пост със следи от редакцията, представена във втората част („О посте арменскомъ арцыурцовѣ“) на антиарменския цикъл в полемичните сборници, които са придружени с Иларионовите хронографски прения.

За да възстановим до някъде пътя към тази замяна в Месецослова, ще се обърнем към няколко древноруски ръкописа.

През 1494 г. по заръка на познатия ни „свещеноннокъ Досотей“ (Доситей) завършила изготвянето на църковен „Устав“. В него се намира Месецослов от триоден тип по предписанията на Йерусалимския типик²⁹. На

²⁹ ГПБ — Ленинград, Соловецки манастир, 766(1128), Устав, 1494 г., 4°, полуустав. л. 57 а. Вж. Описание рукописей..., ч. III. Казань, 1898, с. 177. Както при Кормчая от

л. 91б—92а за деня 21 октомври се почита паметта на Иларион Мъгленски с два еднострофни кондака: „**И**АКО С**В**ѢТОНОСНА **И**АВН С(А) С**Т**АА ПАМАТ(Ь) Н Т**М**Ѣ РАЗР**У**ШЬ ОУНЫИ**А**. Н С**В**ѢТЪ **В**БЛНСТА ДАРОВЪ НБСНЫХ. Н **В**СѢХ(Ъ) СЪЗЫВАЮЩЕ НА РАДОКАЕ. **У**Т Б**А** БО НАДР**У**ИИИЕ // Б**А**Г**Д**ТЬ **В**ВРЕТЕ Н МННХОМЪ СТЕПЕНИ.

ИАКО С**В**ѢТНАИИКА НЕЗАХОДНАГО. РАЗУЧНАГО ТА С**В**ИЦА СЪШЕДШЕ С**А** Д**Н**СЪ **В**ЗСХВАЛАЕМЪ П**Ь**СМН. **В**ЗС**И**ААЪ БО ЕСН **В**Ъ Т**М**Ѣ НЕРАЗВ**И**А. **В**СѢХ(Ъ) **В**ЪЗЫШАА КЪ БЖСТВЕНЪН ВИСОТѢ. НАДР**У**ИИЕ, Т**М**ЪЪ ВОИ**Е**М'Т**И** РАДОУИ С(А) К**С**ЪМ ПОСТ**И**Н. КОМ УСПОВАИЕ“.

В Пролог от Соловецкия манастир (XVI в.) за 21 октомври се отбелязва чествуването само на Иларион Велики³⁰.

През 1631 г. келарят на Троицко-Сергиевия манастир, „старецът Александър Булатников“, дарява на Соловецкия манастир „Пролог“ — „по своей дше. н по свонхъ, родителехъ. // вѣдѣнаго радн покол. н вѣчныхъ бѣгъ наслажденїа“³¹. Ръкописът е грижливо изработен с едър полуустав и с богато украсени заставки за месечните заглавни страници. Оставена е приписка, според която книжовникът, който изработил книгата, е „смрнен'наго дѣаконюка Гвѣра, в мнр'скнхъ же пребывающаго н персть идѣвшаго по велкаго Нсаака слово. многогубшнаго Гаврила Басова, прозванїемъ Іванка, не яко вѣдѣша что ут бжественыхъ писанїн“ (л. 539а).

Поместени са известните проложни жития за Параскева (Петка) Епиватска³², Иван Рилски³³, Михаил Воин³⁴. 21 октомври се чествува като ден, в който са пренесени мощите на Иларион Мъгленски в българския престолен град Търново. Изписва се летописният разказ „Пренесенїе мощемъ стго Нарїона еписпа Мегленскаго“. Начало: Црѣствоуощв Каллобана. црѣво болгарь

1493 г., така и тук срещаме монограма на Досотей (Доситей) върху л. 1а, л. 440б; намирам накрая и сходна историко-библиографска приписка. Вж. Розов, Н. Н. Соловецкая библиотекa..., с. 297.

³⁰ ПГБ — Ленинград, Солов. 489(498). Пролог за септемврийското полугодие, полуустав, XVI в. Вж. Описание рукописей..., ч. 2, с. 216.

³¹ ПГБ — Ленинград, Солов. 494(700), л. 379, 468. Част от приписка, оставена в долното поле на месечните заглавни страници (л. 1, 99, 198, 284, 379, 468). На л. 538 се чете приписка за почитателската заслуга на келаря инок Ал. Булатников за написването на Пролога. Посочени са имената на великия княз Михаил Феодорович и патриарх Филарет.

³² Печатано от Ангелов, Б. Ст. Старобългарски текстове. — Известия на Архивния институт при БАН, 1957, кн. 1, 290—292; Дончева-Панайотова, Н. Среднобългарски ръкописи в библиотеката на Великотърновската митрополия. — Годишник на ВТУ „Кирил и Методий“, т. X, кн. 1. С., 1974, 369—370.

³³ Това е Първо проложно житие на Иван Рилски. Вж. Иванов, Й. Жития на св. Ивана Рилски с уводни бележки. — ГСУ, ИФФ, кн. 22. 13. С., 1936.

³⁴ „Успенїето“ на Михаил Воин е публикувано многократно: Гильфердинг, А. Ф. Собрание сочинений, т. 1. СПб, 1868, 49—50; Веселовский, А. Н. Разыскания в области духовного стиха. IX. Праведный Михаил из Потока. — Сб ОРЯС, 32, 1883, 356—366; Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, фототип. 1970, 422—424; Ангелов, Б. Ст. Старобългарски текстове..., 297—300.

скомъ братъ старого Асѣна црѣ...“ (л. 161а)³⁵. Под същата дата се прави възпоминание и за Иларион Велики с няколко житийни бележки, където се твърди, че Иларион е син на неверни, т. е. родители езичници (жанровото правило в агиографията за благочестивия родов произход на светеца обикновено полправят такива места). Иларион отива в Александрия, приема християнство и става ученик на Антоний Велики. След много години той се връща у дома си, раздава семейното богатство на нищите, връща се в пустинята, пътува много, почива на 80 години. Ето няколко от встъпителните думи: „Прѣдѣвнынъ Иларіонъ баше въ црѣство Костантинна, в Газетѣмъ градѣ рожденъ и воспитанъ нехвѣрною родителю снѣ. багорачителнымъ же наказаніемъ отнде по Александрію и Хвоу вероу прѣимъ“ (л. 161а). Тъкмо тези житийни изрази с незначителни пояснителни прибавки са поставени в Месецослова със синтаксисни четива от типа, представен в ръкописа от сбирката на М. П. Погодин, № 637, XVII в. Но вместо летописния разказ за пренасяне мощите на Иларион Мъгленски вече откриваме легендата за Арцивурциевия пост. Насловът на Месецослова се означава по подобие на Соловецкия (Доситеевския) Устав от 1494 г.: „Последованне црѣбенаго пвнния и сованния вселѣтнаго от мѣца септєвря до мѣца августа. По уставѣ нже во ерслнмѣ стѣя лавры. прѣдѣнаго и бѣгоноснаго отца нашего Сакы Освѣщеннаго“³⁶. За неизвестния руски книжовник-съставител по-злободневно е било да обвърже култа към Иларион Мъгленски с борбата срещу ереста на арменоявернието. Той запазва насочеността на святавския празник — пренасяне мощите на Иларион в Търново, дори в заглавните данни определя 1193 г. за време на събитието. Но в проложните бележки летописният разказ е заменен с легендата за Сергей — „волхв“ и неговия Арцивурцев пост³⁷. В основата на авторизираната творба несъмнено е заложена втората статия „О poste арменском Арциурцове“ на антиарменския полемичен цикъл, съгъстувал от хронографските прения на Иларион Мъгленски (например Соловецкия сборник, 319/926).

Отначало се отбелязва историческата епоха, в която живее Иларион — с името на Мануил I Комнин и годината 6672(1164). Откъде е взета тази година, за нас е неизвестно — възможен източник може да са датните посочвания в Руския хронограф. Съставителят не пресмъчва лексикографското обяснение на чуждите „арци“ и „урци“ (така, както е направено в „Кормчая“, 1493 г., в „Азбуковника“ от втората половина на XVI в., в полемическите сборници с антиарменски цикъл, включващ откъс от Евтимиевото житие за Иларион Мъгленски). Освен познатите мотиви авторският замисъл прибавя два момента. Засилена е назидателната идейна насоченост с подчертаването на провиденциализма — песът Арцивурций е разкъсан от вълци

³⁵ Съдържанието показва сходство с препис от XIV в., публикуван от Ангелов, Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература, т. I. С., 1958, 98—99. Вж. Иванов, Й. Български старини. . . , с. 419 и сл.

³⁶ ГПБ — Ленинград, М. П. Погодин, 637, Месецослов, XVII в., скоропис, л. 1а. Вж. Копреева, Т. Н. Собрание рукописной книги М. П. Погодина. Предварительное описание. Л., 1956—1977 (Машинопис), № 637; Иванова, Кл. Български, сръбски и молдо-влахийски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. С., 1981, с. 440, 430—431, 443.

³⁷ За Михаил Воин тук само се споменава, а проложните жития на Петка Епиватска и Иван Рилски са съкратени значително.

по божествено повеление; в края — нови са препоръките за храненето през седмицата на митаря и фарисея. По такъв начин се оформя кратък разказ, в който косвено просветва Евтимиевото житие за Иларион Мъгленски посредством използването на книжовника антиарменски цикъл:

Пренесенне мощемъ нже во стѣхъ отца нашег(о) Иларіона, еписпа Меганскаго. в' стоуный градъ болгарскій Тернов, еже естъ, Трапезонъ в лѣта .s. ҃Ѣ. а (6701) — г(о). Н стѣхъ мчнкъ Дасна Гозія н Зотика.

Стѣн Иларіон еписпъ Меганскіи бѣ в лѣта ҃ХХѠ (6672) — г(о) во црство Манола Греческаго цря. Сен посрами н обачи арменскю прелестъ. еже постѣхъ ся постъ арцырцыевъ, на седмицы, мытаря н фарисея. Бѣ во во арменехъ, нкто волхвъ именов Сергїи. нже своимъ волшебствомъ многѣхъ обратн // послѣдовати своемъ злому ченню. имаше во тон Сергїи в себе, пса, н нарицаше его, Арцы, рцыевъ, еже естъ бчтелек ченнкъ. арменскіи бо арцы бчтель, а рцы ченнкъ. егда волхвъ тон хотѣше нтїи, в весь которюи имъ во градъ, ндѣже сквернїи его ченнцы живѣхъ. послаше пса преже онамо, онъ же вндѣше пса, нхождахъ ко стрѣтїеи волхвѣ внѣ града. Б(л)гнїи же бгъ не терпѣи такоуи прелестн, на мнозѣ разпрострѣти сѣ. послана быша нѣкогда оногъ пса на такоуи сквернїю сѣжѣ. н повелѣ волкомъ растерзати. н прїшедшъ же оному волхвѣ, н не стрѣтоша его сквернїи ченнцы. свѣдавъ же онъ яко не прїде к нимъ пред(воз)вѣстникъ его. посла на взысканне его. шедше же посланнїи обрѣтоша пса зверемъ растерзанъ мертвъ. волхвъ же слышавъ се всамн оскорбн сѣ, о томъ, н повелѣ ченнкѣ своимъ седмицѣ постнти сѣ, смертн радн пса оногѣ. н того радн постъ тон арцырцыевъ наречетъ сѣ, его же постѣтъ сѣ на седмицы фарисеювъ. стѣн же отцы протнвнша сѣ тон арменскїи прелестн, повелѣша православнымъ хрїстїаномъ, на седмицы оной в средѣ н в пятѣхъ разрѣшнти, мнрдномъ на маскѣ н на масѣ, инокомъ же на масѣ н сырѣ н янцѣ³⁸.

* * *

Средновековната славянска лексикография е интересна и все още непозната страна от филологическите и енциклопедически занимания на старите книжовници³⁹. В древноруската литература такъв род книги се именува азбуковници (алфавити). През втората половина на XVI в. възниква вид азбуковник, включван в състава на редица сборници⁴⁰, представени по ръкописни като Оленинския в ГПБ — О. XVI. 1, препис от 1636—1637 г.; и от сборника на М. П. Погодин — № 1340 г. от края на XVII в.

³⁸ Цит. по М. П. Погодин, 637, л. 113. От такъв проложен разказ възниква друга разновидност. ГИМ — Москва, Музейское 1640, Сборник. нещѣен. 34 листа, XVII в., 4°, полуустав, л. 326—336.

³⁹ Вж. Ковтун, Л. С. Русская лексикография эпохи средневековья. М. — Л., 1963; Ковтун, Л. С. Азбуковники среди других текстов лексикографии. — ТОДРЛ. Л., 1981, т. 36. 3—12; Алексеев, М. П. Словари иностранных языков в Азбуковники XVII в. Исследование, тексты и комментарии. Л., 1968.

⁴⁰ Цит. по: Ковтун, Л. С. Азбуковники как памятники. . . с. 241.

Речниковият свод носи на слова: „Книга гламаа алфавентъ, съдържаща в себе толкованне неядже разумеваемых речен. нже шербетают са во стых книгах словенскаго языка иностранными глами положены“⁴¹. В този изключително ценен труд към Патриарх Евтимий Търновски ни връща недългата статия „За поста Арцивурцев“. Тя е придружена от бележка с упътване към използвания източник и е вписана встрани, преди началото на текста Иадрон Меглен(ьскн)⁴². В основата на кратката творба е сложен завършекът на епископското прение с армените от Хронографа — легендата за проповедника Сергей⁴³. Възможно е руският книжовник да е разполагал и със самото житие от Евтимий:

„Житие на Иларион“ :

Сним и спцевымн тѣхъ (т. е. армените) ованчнвъ словесы (ЕК. 51)

„Азбуковник“ :

Нх же спцевымн словесы, н о сем блженному Иадронну еписпу Мегленскомб ованчнвшу“ (О. XVI. 1, л. 18а)

В заключение след поучителното подчертаване за „посрамлението“ на армените се рамкира историческото време. Годината 6620(1112) е заета от Хронографа, където се казва: „При семъ царн Манчнлъ въ лѣто 6620 преставнся Святополкъ Нзяславч“⁴⁴. Така в този вид „Азбуковник“ (I и III редакция по сведения на Л. С. Ковтун) статията напълно определя своя съдържателен облик:

У ПОСТѢ АРЦЫВУРЦЕВЪ

Иадронъ Сергѣе нѣкто арменскна ерсын вчнтелъ сын, нмнѣше пса зокома, Мегла^т Арцивурцеве. въ же тонъ песь вѣстникъ предреченномб Сергню прншествнне его возвещаше бесовьскнм дѣнством. егда хотѣше прѣйтн в нѣкѣн градъ нанъ вес ндѣ же жнвахъ. ученицы пагубѣе его, егда предреченнаго пса вндахъ преже единаго дне нсхожахъ учителю во стѣтнне. некогда же такоюю скверню сложѣв песь посланъ бысть ꙗко въ волковѣ спеденъ бысть во втрѣн же прѣнде Сергнне н не сретоша его. н прншедъ к нмъ увѣдавъ ꙗко не прѣнде предотеча его песь, ꙗко скоренъ са село. н посла (на) зысканне его. н шербетоша костн его. н сего рад(н) повелъ всем арменом

⁴¹ ГПБ — Ленинград, О. XVI. 1, Сборник, XVII в., полуустав, скоропис, 8°, л. 7а. В другия прелис — ГПБ, М. П. Погодин, 1340, от края на XVII в., л. 530а: „Книга гламаа алфавентъ нмѣеть в себе толкованіе рѣчемъ неядже разсѣданнымъ, нже шербетаютъ са во стыхъ книгахъ. гречески, ꙗко ескенски, ꙗко серьбски, н спрѣски, ꙗко латыньски. ꙗко польски, ꙗко словенскн, ꙗко ннѣхъ языка. ꙗко нмнѣномъ всемъ стымъ всего года, ꙗже сътъ здѣ писаны по еркеамъ“.

⁴² ГПБ — О. XVI. 1, л. 17б. Непосредствено преди това се тълкува: „А Истръ, Дѣнанъ река, по нхъ (им. „нен“) жнеютъ болгаре. агаране, срацини.“

⁴³ Срв. Ковтун, Л. С. Лексикография в Московской Руси XVI — начала XVII века. Л. 1975, 246—250; Иванова, Кл. Български, сръбски... с. 480.

⁴⁴ По пов. А. Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей, внесенныхъ в хронографы русской редакціи (Приложение къ „Обзору хронографовъ русской редакціи“). М., 1869, с. 29.

ПОСТНТИ СЯ Н СВЪОВАТИ W СКОНЧАНИ ЕГО, ВО ДНИ УРЕЧЕННЫА ЛЪТА. ꙗ ПОСТЬ
 АРЦЫУРЦЕВЪ ИМЕНОВА. СЕГО ОСТАВУ ПОСЛАВЮЩЕ ПОСТЬ ТОИ ДЕРЖАТ АРМЕНИ.
 НХ ЖЕ СНИЦЕВЫМИ СЛОВЕСЫ, Н О СЕМ БЛЖЕННОМУ НАДРНИНУ ЕПЪСУ МЕГЛЕНСКОМУ
 УБЛАНЧЕШУ ОНЫ СТЪДОМ МНОГИМ УБЪЯТ(Н) БЫВШАА НХ. МНОЗИ ЖЕ УТ ННХ
 СВОЮ ВКОРНЕШЕ ЕРЕСЬ, К СОБОРЪ(Н) ПРИСТЪПИША ЦРКВЪ, // ВЫСТЬ ЖЕ ТАКОВЕИ
 АРМЕНСТЕН ПРЕДЕСНИ СНИЦЕВОЕ ПОСАМАЛЕННЕ. ВО ЦРЪСТВО ГРЕЧЕСКАГО БЛГОЧЕСТИВАГО
 ЦРЪА МАННАА. ЦРЪСТВОКАВШАГО. В ЛЪТА 6620“ (по Оленинския сборник,
 л. 176—186).

Както в Соловецката „Кормчая“ на Доситей от 1493 г., така и в „Азбуковника“ се превеждат двете съставки от името на арменския пост: „АРЦЫ

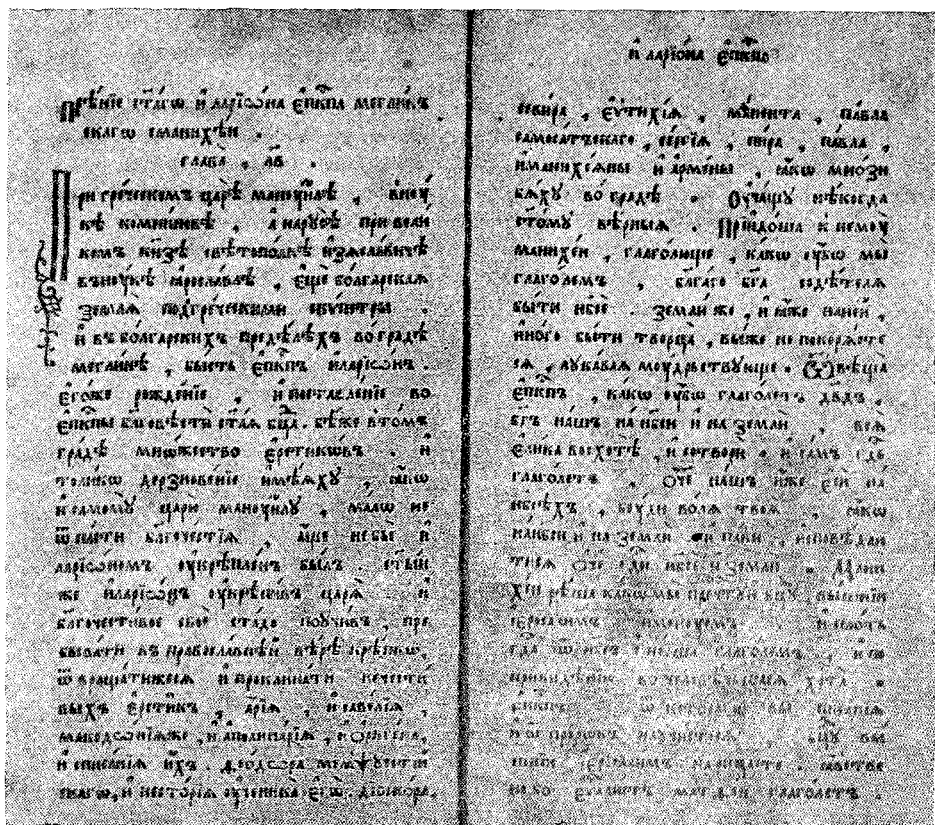
Ⓣ (=толкъ) ОУЧТАЛЪ. А ОУАРЦЫ (=УРЦЫ) Ⓣ ОУЧЕННИКЪ“. Встра-

ни: армен(скн)⁴⁶. Поясняват се и словни форми, внесени от Евтимий Търновски в неговото „Похвално слово за Константин и Елена“ — „мурин“ (ЕК. 108) и „масима“ (ЕК. 134): „Масимна, ъзда“ (встраи: „Деян: К.); „мврны, мврскѣа страны чѣкъ, нарнчет же Писанне н бесовъ мурннамн, ꙗ едншпамн, н аравлянамн, черноти нх радн. черны бо сѣт въсн, ѣкож(е) черны едншпекнх н мурскнх стран людн. н черноти радн бесовъ, едншпамн н мурннамн, н аравлянамн именвет“, встраи: „выше (т. е. Деян.), „дѣ.“ (Олен. сборник, л. 756).

* * *

По времето на Смута и на самозванците, а също с дейността на патриарх Никон в Русия през XVII в. се очертава пъстра и сложна картина на идеологически движения, където се срещат противоборстващите вълни на Реформацията и контрареформацията, а православието и католицизмът продължават да си оспорват сферите на влияние и господство. И сега непрестанна грижа на властниците е потушаването на еретическите вълнения. В борбата с тях се осъзнава силата и ролята на словото. През 1644 г. в Москва е публикувана „Кирилова книга“. Според послесловието тя е „напечатана по царско веление“: Михаил Феодорович нарежда „сѣю предобрую книгѣ избранию ут стѣх писанѣи оучинити на еретныи н на расколанкн нашеа православныа хрѣстѣанскѣа вѣры, на римляны н латынн, на люторы же н каденны, ѣко да заградатъ сѣ оуста нхъ глаголющыа неправдѣ“ (л. 558б). Подчертават се предимствата на типографията: „ѣкѣ корабль многим богатствомъ наполнитн, н печатным тишеніемъ коверзѣнтн, н пѣстнтн ю во всю свою роусскѣю землю“ (л. 560б).

⁴⁶ М. П. Погодин, 1340, л: 533а. Срв. л. 530а: „Алфа бо по греческн азъ, внта по греческн вѣды. Слѣдннскн бо алфавентъ, а словенскн азбѣковникъ. вѣкн бо в' греческом азбѣкн нѣсть“.

Кирилова книга, Москва, 1644, л. 270 б — 271 а.

Съставителят на „Кирилова книга“ е московският (черниговският) протопоп Михаил Рогов⁴⁶. Патриарх Никон обаче забелязва догматически грешки и разгневен, „протопопа Михаила проклял и скуфью с него снял за то, что он в книге Кирилла Иерусалимскаго в двоестрочии не делом положил, что христианам мучения не будет“⁴⁷. Действително в увода (двоестрочие) Михаил Рогов отрича средновековния класов догмат на църквата за Страшния съд: „аще и намъ грѣшнымъ святое писаніе мѹкамъ претнѣтъ, но гдѣ богъ мноасти своеа радн, созданна своего не погубнѣтъ; многое убо его милосердіе и щедроты до насъ грѣшныхъ, рода радн тезонменнта себѣ, не лишнѣтъ насъ благъ вѣчныхъ“ (л. 9).

През XVIII в. „Кириловата книга“ се преиздава от старообрядческите среди⁴⁸. Нейното название иде от първата статия — тълкувание на Стефан Зизаний върху 15-ото огласително слово на Кирил Иерусалимски⁴⁹.

⁴⁶ Вж. Лилов, А. л. О так называемой Кирилловой книге. Библиографическое изложение в отношении к глаголомому старообрядчеству. Казань, 1858, с. 7.

⁴⁷ Из „Житие на протопоп Нерон“. Цит. по: Лилов, А. л. О так называемой..., с. 9.

⁴⁸ Описание рукописей Соловецкого монастыря..., II, с. 503.

⁴⁹ Лилов, А. л. О так называемой..., 28—37.

От досега известните нам изследвачи Ал. Лилов пръв обвързва Иларионовите прения с „Житие на Иларион Мъгленски“ от Евтимий Търновски без указване, че тази връзка е косвена през полемичните сборници и Руския хронограф. Освен това Ал. Лилов изнамира „Паноплия догматики“ за Руския ник на Патриарх Евтимий. Сказанията за армените от полемичния цикъл, влезли също в „Кириловата книга“, се оценяват като недостоини.

Печатната „Кирилова книга“ се преписва на ръка и битува в ръкописната традиция. Така се възпроизвеждат и Иларионовите прения с манихей и армени (гл. 32 и 33), които се четат в няколко преписа от XVII и XVIII в.⁵⁰

През втората половина на XVIII в. се съставя обемният ръкописен труд „О двух естества Христовых“ (по датировката на Т. Н. Копреева), ГПБ — Ленинград, М. П. Погодин, № 1201, ново писмо. Л. 16: „Книга, Вторая.

В ДВОУХЪ ЕСТЕСТВАХЪ ХРІСТОВЫХЪ, ВЪЖСТВѢ НЪ ЧЛѢВЧЕСТВѢ ЕГОВЪ. НЪ СІЯ РАЗДѢЛЕНА ЕСТЬ НА ТРИ ЧАСТИ“.

С изричното посочване (в киновар), че се цитира „Кириловата книга“⁵¹ във втория дял се привлича част от прението на Иларион с манихейте. Избрана е специална форма за включване на извлечението — като гласизповедание на Теодор Едески и на Иларион Мъгленски в богословския спор. Съобщава се, че Иларионовият отговор е изписан по неговото прение с манихейте:

Л. 107б: Нзповѣданіе двохъ естествъ Хвѣуѣхъ, ѡтъ пощеніи двохъ сѣтѣхъ) оцѣ (На л. 108а се допълва: „Книга Б, часть Б, статія Г, глава СІ). Л. 107б: Глава, СІ(16).

В сѣи главахъ двохъ стѣхъ оцѣ оуслышши, двоестественаго гсѣда Іса Хрста исповѣдовавшнхъ: Первое: Стагѡ Феодора архіеіскапа Едескагѡ. Второе: Стагѡ Нларіѡна еіскапа Мегленскагѡ (...).

Л. 108а—б: Второе: Какѡ стѣн Нларіѡнѡзъ Мегленскіи еіскапъ, исповѣдѡветъ быти двоестествена гсѣда Іса Хрста; исповѣдѡветъ онѣ, писано естъ в прѣвнѣи егѡ с' маннхен по прочемъ н сѣ:

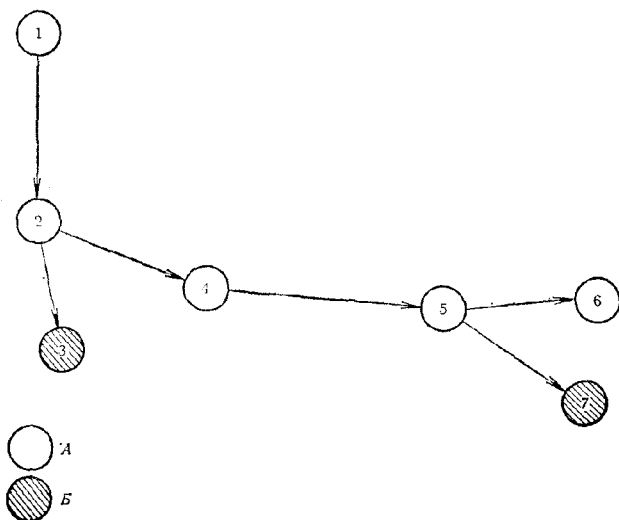
В' послѣдованіи Маннхен рѣша: какѡ мы рѣчѣствѡ Бдѣв, вышнѣи Книг(н) Кнр(н)л(овоѣ), нрѣслнм(ъ) глаголѣмъ, н плоть гсѣда ѡтъ нѣсѣ с'нѣска главл(а) лѣ. глаголѣмъ, н по прнвендѣнію вѡчлѣвчѣшася Хрста. гла стѣн Нларіѡнѡзъ: ѡтъ которагѡ вы писаніа н ѡт

⁵⁰ ГПБ — Ленинград, М. П. Погодин, 978, Богословски и полемичен сборник (по „Кирилова книга“), XVII в., 4^о, скоропис, л. 244—250б. Вж. Копреева, Т. Н. Собрание..., № 978; Иванова, Кл. Български, сръбски..., 461—462. На л. 332б и 83б се намират приписки за купуване на ръкописа през 1711 и 1808 г.; БАН — Ленинград, сб. на царевич Алексей Петрович (I. В. 12). Полемичен сборник от началото на XVIII в., 1^о, полуустав, л. 128—130. Вж. Срезневский, В. И., Ф. И. Покровский. Описание рукописей отделения Библиотеки Импер. Академии наук, I. Рукописи, т. 2. Пгр., 1915, с. 129; Беаград — Академия на науките, 112(147), XVII—XVIII в. Познат ни е само по описа на Стојановић, Љ. Каталог рукописа и старих штампаних книг. Збирка Српске Краљ. Академије. Београд, 1091, с. 190; ГПБ — Ленинград, А. А. Титов, 1393(1224), Кирилова книга, 1766 г., 1^о, полуустав, л. 126—129б (само прението с армените). Вж. Описание славяно-русских рукописей, находящихся в собрания А. А. Титова, т. IV. М., 1901, с. 352.

⁵¹ В цит. описания Т. Н. Копреева и след нея — Кл. Иванова (с. 473) неправилно отбелязват, че текстът е извлечение от житието на Иларион Мъгленски.

пророкъ научисте ся, БѢЦЪ ВЫШНІЙ КРЪСНМЪ НАРЩАЕТЕ; ІАВСТВЕННУ ВО
 СЪГЛАНТЪ МТѢИ ГЛЕТЪ. ІСЪ ХРЪТОВО РЖТВО СЩЕ БЪ: СВРЪЧЕНЪ ОУВЪ ВЫШЕН
 МТѢИ ЕГУ МРІИ ІУСИФОВИ, ПРЕЖДЕ ДАЖЕ НЕ СНИТИ СЯ НМА, СВРЪТЕ СЯ ВО
 ЧРЕВЪ НМЩЕ УТ ДХА СТА. Н ІАКЪ (ПО) ПЛОТЬ РОДН БѢЦА МАРІЯ, ГСДЪ
 НАШЕГО ІСА ХРСТА. СЕГЪ РОДН Н СПСЪ ВО СЪГЛІИ, СНА ЧЛВЪЧА СЕБЕ ИМЕНЕТЪ.
 ТАКОЖДЕ АЩЕ НБСНО БЫ БЫЛО ТЪЛО ХРЪТОВО, Н НЕТАВННО, НЕ БЫ ПОДЛЕЖАЛО
 ЧЛВЪЧЕСКИМЪ СТРАСТЕМЪ, ГЛЮ ЖЕ: АЛБЧЪ, Н ЖАЖДЪ, Н СНЪ, Н ТРЪДЪ, Н ПЕ-
 ЧАЛН, Н СЛЕЗАМЪ, Н ПРОЧНМЪ ТАКЪВЫМЪ. Н АЩЕ НБСНЪЙ ЧЛВЪКЪ БЪ, ЕМЪ ЖЕ
 ПО СОСТАВЪ СЛОВО СОЕДИНИ СЯ, НЕ БЫ ТЛЕНЕНЪ, Н СМЕРТЕНЪ, Н ЗЕМЕНЪ (БЫЛЪ):
 НБСНЫИ БО ЖИТЕЛН НЕТАВННЫ СЪТЪ, Н ВЕЗСМЕРТНЫ. Н АЩЕ С' НБСЕ СНЕСЕНА
 ПЛОТЬ, КАЯ ЖЕ ПОТРЕБА ЕМЪ БЪ, Н УТ ДВЫ ВОПЛОТНИ СЯ; ПОКАЗА ГСДЪ,
 ІАКЪ ИСТИННУ ПРІЯТЪ (ПЛОТЬ) НАШЪ УТ ДВЫ, НИ ПРНВДЪНІЕМЪ, // НИ МЧТА-
 НІЕМЪ, ІАКОЖЕ БЫ ГЛАГОЛЕТЕ. ПО ВОСКРСЕНІИ РЕЧЕ ОУЧЕННИКЪМЪ: УСЪЖИТЕ РЪЦЪ

Схема 1. Поява и движение на хронографските прения на Иларион Мъгленски

- А — тип, група от писмени паметници
 Б — частично по обем извлечение или преработка
 1 — „Житие на Иларион Мъгленски“
 2 — Руски хронограф, ред. 1512 г., Западноруски хронограф,
 Никоновска летопис
 3 — Азбуковник XVI в.
 4 — Полемични сборници с прения на Иларион, XVII в.
 5 — Кирилова книга. М., 1644 г. (печатна)
 6 — Извлечение в ръкописи, XVII—XVIII в.
 7 — „О двух естествах Христовых“, XVIII в.

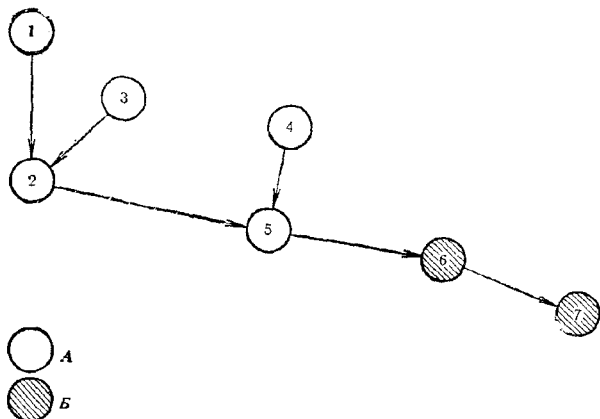
мон н нозѣ, н виднѣ ѡкъ дхъ плотн н костн не нмать, ѡкоже мя виднѣ нмѡща. Такоже н не с'нбсе плоть гсднѡ. ѡкоже апслъ явлѡя рече: Евреми, Не ѡт агглъ бо когда прѣмаетъ, но ѡт семенн Авраамѡв Т. зач. прѣмаетъ, ѡтнюдѡ же долженъ бѣ по всемъ подобнн сѡ братн. Рим. Р. Корин. н пакн тон же апслъ Павелъ. Нм же оцн, н ѡт ннхъ Хрстосъ по плотн. Н се проявлено бысть, ѡкъ Хрстосъ тѣмнѡ н смертнѡ взѡ плоть ѡт прчстыя Бдцы Мрїн. н ѡкъ не мечтанїемъ воплотн сѡ, но истнннмъ члвчю плоть прїятъ. Сегѡ радн н ѡсмодневнмъ ѡбръза сѡ. Н се едно естъ доволнмъ показатн, ѡкъ Хрстова плоть, сродна естъ нашѣй плотн, а не ѡт несъ снесена“.

С незначителни различия текстът следва „Кириловата книга“, л. 271—272.

* * *

И така, след като от „Житие на Иларион Мъгленски“ се изваждат подробните „Прения манихеи и армени“ в Руския хронограф, те заменят откъса от същото Евтимиево съчинение към антиарменския цикъл, който най-рано отделно е засвидетелствуван в Доситеевата „Кормчая“ от 1493 г. Посред-

Схема 2. Поява и движение на антиарменския полемичен цикъл

А — тип, група от писмени паметници

Б — частично по обем извлечение или преработка

1 — „Житие на Иларион Мъгленски“

2 — Полемични сборници с откъс от „Житие на Иларион Мъгленски“, XVII в.

3 — Кормчая, 1493 г.

4 — Руски хронограф, ред. 1512 г., Никоновска летопис, Западно-руски хронограф

5 — Полемични сборници с прения на Иларион, XVII в.

6 — Месецослови с проложни жития, XVII в.

7 — Музейски сборник, XVII в.

ством така оформените полемични сборници пренията попадат в старопечатната „Кирилова книга“ от 1644 г., преиздавана или преписвана и през XVIII в. Освен това чрез тези сборници се съставя проложно четиво за Иларион Мъгленски в синаксарен „Месецослов“ от XVII в. В „Азбуковника“ от XVI в., в неговата I и III редакция (по делитбата на Л. С. Ковтун), се помещава статия, пряко свързана с хронографските прения. Част от пренията чрез „Кириловата книга“ попадат в ръкописния труд „За двете естества Христови“ (XVIII в.). Неколкостолетният сложен път на Евтимиевата творба говори убедително за нейната художествена и идеологическа сила — действено всеоръжие в класовите битки на православието в Югоизточна Европа.